

Ein Deutsches Requiem: Niet treuren maar troosten.

*“Gij bent dan nu wel bedroefd, maar ik zal u terugzien,
En uw hart zal zich verheugen en
niemand zal u uw vreugde afnemen”.*
Johannes 16: 22

Door Johannes Brahms (1833 – 1897)

**“Ein Deutsches Requiem” nach Worten
der Heiligen Schrift für Soli. Chor und
Orchester (Orgel ad lib.) op. 45**

**Uitgevoerd door Voci Vivaci
Onder leiding van Peter Ouwerkerk
Op 7 februari 2016
In de Rank van PG de Rank**

Dames en heren,

Namens Taakgroep Toerusting van deze Kerkgemeenschap PG de Rank mag u allen hartelijk welkom heten. Bovenal heet ik natuurlijk het Vocaal Ensemble Voci Vivaci met haar dirigent *Peter Ouwerkerk*, de solisten *Janneke Daaldrop* en de bas *Peter van der Velde*, vervolgens de pianisten *Jeroen Koopman* en *Hyoju Ahn* van harte welkom, want van hen toch hangt deze middag af!

Als Taakgroep Toerusting verheugen wij ons op een mooie, goede en leerzame muziekmiddag.

Taakgroep Toerusting heeft binnen onze kerkgemeenschap tot taak Leerhuizen te organiseren over allerlei onderwerpen die op een of andere manier met geloven en met kerk-zijn te maken hebben. Wel, een Requiem heeft natuurlijk alles met geloven te maken. Maar, waarom Taakgroep Toerusting deze muzikale leerhuizen steeds vergezeld laat gaan met een inleiding is hierom: TT is geen theaterbureau, dus organiseert TT deze muzikale leerhuizen om iets duidelijk te maken. En wel het volgende: elke componist past in een historische periode met een bepaalde soort muziek, die met namen als Middeleeuws, rococo, barok, romantiek – en vanmiddag dan laat-romantiek – worden getypeerd. Maar al die perioden uit de westerse geschiedenis kennen ook typen van *theologie* en bepaalde *opvatting over liturgie* en *woordkeus* bij dat wat in bepaalde situaties van het leven geloofsmatig gezegd kan en moet worden. In het geval van Brahms is het het liberaal-protestantse denken van de theoloog van de Romantiek *Friedrich Schleiermacher* (1768 – 1834) dat hem beïnvloedde en dat zijn invloed laat gelden in Brahms's Requiem waar het gaat het om zijn opvattingen over dood, over de ziel, over het eeuwig leven, over lijden, maar ook over zijn negeren van de kruisdood van Jezus en de geloofsbetekenis daarvan. Deze Schleiermacher wordt gezien als de grondlegger van de z.g. *ervaringstheologie*: we kunnen alleen over God spreken vanuit onze

religieuze ervaring, vanuit ons menselijk bewustzijn. Religie, is volgens hem louter een afhankelijkheidsgevoel¹.

Nu is een Requiem al vanaf de Middeleeuwen een onderdeel van de Katholieke eredienst ten behoeve van overlijdensdiensten. Wat we nu zien is dat de Protestant Brahms een Requiem schrijft. Dat leidde tot een andere dan traditionele invulling en aanpak. Brahms gebruikt geen Latijnse teksten en schrijft ook niet voor het zielenheil van de overledenen, maar voor de troost van de overlevenden. En dan is de Lutherse Brahms ook nog iemand die – zo zeggen bronnen – erg goed thuis was in de teksten van de Bijbel (hij liet zijn bijbeltje geen dag onaangeraakt en ongelezen), maar toch niet echt kerkelijk was Hij was “*bibelnah und kirchenfern*”² en liet zich inspireren door de lectuur van de Romantische schrijvers Theodor Storm, Tieck, Jean Paul³, Eichendorff en Hoffmann. Schrijvers die een sterke natuurverheerlijking uitdragen, schrijvers die zich opgenomen weten in de ons allen omvattende natuur en zich daarvan ook afhankelijk weten.

Brahms was een nauwgezet man met zin voor orde en strengheid in vorm, was in zeker opzicht een conservatief mens, maar ook een romantische dromer. Hij was als componist tegelijkertijd *klassiek en romantisch*, een voor zijn tijd kenmerkende synthese. Deze noordeling uit Hamburg (geboortestad van Brahms) was van huis uit lutheraan maar ontwikkelde zich tot de beste, beroemdste en belangrijkste protestantse componist van zijn tijd. Voor Brahms waren deze tegenstrijdig ogende combinaties niet problematisch, maar voor velen toen, bijvoorbeeld de streng katholieke Bruckner, een onbegrijpelijke tegenstelling, zelfs een uiting van inconsequentie en onoprechtheid.

Brahms' betekenis voor de kerkmuziek ligt in het vlak waarop hij religieuze muziek verrijkte met elementen uit de wereldlijke muziek en andersom. In wereldlijke muziek, zoals zijn symfonieën, verdiepte hij de expressie door een Bach-achtig contrapunt in te voegen. Religieuze teksten goot hij in de vorm van een profane stijl. *Concertstijl* kan ik beter zeggen, want het was juist de Romantiek die de overgang van muziek voor de kerk naar muziek voor de concertzalen voltrok. Iets wat met drama/toneel en dans/ballet al eerder was gebeurd. Zijn meest sprekend voorbeeld daarvan is zijn vanmiddag te horen religieuze hoofdwerk *Ein Deutsches Requiem*. Cruciaal voor Brahms en schokkend voor conservatieve tijdgenoten waren in dit requiem niet het gebruik van Duitse teksten, maar dat in die teksten *niet* de hemelse troost en Jezus centraal staan, ja, zelfs ontbreken⁴ en dat het in dit Requiem draait om menselijk medeleven.

Brahms' “ein deutsches Requiem” deelt met de uit de katholieke erediensten en liturgie bekende dodenmissen louter het feit dat het uit zeven delen bestaat (1. Selig sind, die da Leid tragen, 2. Denn alles Fleisch, ist wie Gras, 3. Herr, lehre doch mich, 4. Wie lieblich sind deine Wohnungen, 5. Ihr habt nun Traurigkeit, 6. Denn wir haben hier, 7. Selig sind die Toten). Verder lijkt Brahms' Requiem niet op de Katholieke dodenmissen. Want, de taal is Duits en geen Latijn, Brahms volgt niet de voorgeschreven liturgische tekst, maar gebruikt Bijbelteksten die hij in een bepaalde volgorde plaatst

¹ Fr. Schleiermacher schreef: “Alle Eigenschaften, welche wir Gott beilegen, sollen nicht etwas besonderes in Gott bezeichnen, sondern nur etwas besonderes in der Art, das schlechthinige Abhängigkeitsgefühl auf ihn zu beziehen”. In: CG, par. 1-14. Geciteerd bij H. Berkhof, *Christelijk Geloof*, Callenbach – Nijkerk, 1990, blz. 2 (en andere).

² Heidrun Kämper, *Der Text des “Deutschen Requiems” als romantische Umsetzung der Kategorie “Pathos”*. In: Norbert Bolin, (ed.) Johannes Brahms Ein Deutsches Requiem, 2003, Stuttgart, blz.110.

³ Pseudoniem voor Johann Paul Friedrich Richter (1763-1825)

⁴ G. Harinck e.a.(red.), *Christelijke Encyclopedie*. Kampen 2005. Verder Christian Martin Schmidt, *Johannes Brahms*. Stuttgart 1994.

en op die wijze zijn eigen persoonlijke verhouding tot sterven, dood, eeuwigheid en lijden aan de luisteraars prijsgeeft.

Brahms Requiem heeft een lange ontstaansgeschiedenis die nauw verbonden is met smartelijke voorvallen in het leven van de componist. Tijdens de 15 jaar dat Brahms aan dit Requiem werkte maakte hij in 1854 de poging tot zelfdoding van zijn vriend en ontdekker *Robert Schumann* mee en moest dit gebeuren verwerken. Ook Schumann's ziekte en dood in de twee daaropvolgende jaren. In deze zelfde tijd verkoelde ook - voor een poos gelukkig - de diepe vriendschapsrelatie van Brahms met Clara Schumann. In 1865 stierf zijn moeder, die voor Brahms veel betekend had. Een overlijden waarbij Brahms door het toenmalige trage treinverkeer niet op tijd aanwezig kon zijn, een gegeven waar hij ook last van had. En dan was er nog in 1866 het uitbreken van de oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk. Hoewel Brahms zich nooit politiek heeft geuit was hij zeer betrokken op de politieke gebeurtenissen van zijn dagen. Hij was een soort nationalist die verlangde naar de eenheid van Duitsland en naar het verdwijnen van alle Duitse staatjes. Ook dit hield hem zeer bezig.

Brahms heeft in deze turbulente tijden steeds weer gewerkt aan zijn Requiem, maar liet zijn werken daaraan tussen 1861 en 1865 rusten ten gunste van a-capella koorwerken. Na 1865 hervatte Brahms het werken aan zijn *Deutsches Requiem*. Na voltooiing van delen ervan stuurde hij die delen steeds naar Clara Schumann. Hij schreef haar dat hij bezig was "... eine Art deutsches Requiem ..." te componeren. Clara moedigde Brahms op haar beurt weer aan om verder te gaan en oordeelde: "Der tiefe Ernst, vereint mit allem Zauber der Poesie, wirkt wunderbar, erschütterend und besänftigend."

Een jaar later besloot Brahms om dat wat hij al van het Requiem klaar had aan het grote publiek te laten horen. Dat ging niet makkelijk omdat hij vanaf *dat* moment met onbegrip en (voor)oordelen van zijn tijdgenoten te maken kreeg. Bij de eerste uitvoering in 1867 te Wenen klonken slechts drie delen van zijn Requiem, tezamen en verbonden met muziek uit Franz Schuberts "Rosamunde". Maar ook de eigenlijke uitvoering van heel het Requiem op Goede Vrijdag 1868 in Wenen verliep niet zoals Brahms zich die uitvoering had gewenst. De dirigent voegde zelfstandig delen uit Bachs Mattheüs-passie en Handels Messias toe. Ook al gebeurde in Bremen zoiets ook toch werd Brahms werk daar met grote waardering en enthousiasme ontvangen. Het moest zelfs ter plekke worden herhaald, maar niet zonder de toevoeging van een sopraanaria "Wie nahte mir der Schlummer" uit de "Freischütz" van Carl Maria von Weber.

Waarom was dat alles? Deze vraag raakt aan het theologisch gedeelte van mijn inleiding op dit Requiem. Brahms liep tegen het verwijt op dat hij in zijn Requiem niet sprak van de verlossingsdood van Christus en dat hij te weinig christelijk geloofsinhoud in dit Requiem had gestopt. Een jaar eerder al had zijn vriend Karl Reinthaler Brahms met een van Paulus geleend citaat gewaarschuwd: "Als Christus niet is opgestaan, dan is uw geloof zonder inhoud." (1 Korinthe 15: 13 - 14⁵).

Aanvankelijk reageerde Brahms niet op de kritiek van zijn vrienden, maar het maakte hem wel voorzichtiger. Ook na de oeruitvoering van het Requiem in 1868 werkte Brahms er verder aan en schreef hij in mei van dat jaar de sopraansolo: "*Ihr habt nun Traurigkeit*", ter nagedachtenis van zijn moeder.

De nu zeven delen van het Requiem werden in Leipzig op 18 februari 1869 (dus nu over 11 dagen) uitgevoerd. Het was toen een dubbele uitvoering, want niet alleen werd voor het eerst dit Requiem

⁵ 1 Corinthiër 15: 13 – 14 *Indien er geen opstanding der doden is, dan is ook Christus niet opgewekt. En indien Christus niet is opgewekt, dan is immers onze prediking zonder inhoud, en zonder inhoud is ook uw geloof. Hier zegt Paulus dat als Christus niet is opgestaan, onze prediking geen enkele zin heeft. Je geloof heeft dan ook geen enkele waarde meer, want dat geloof is dan in een dode Heer.*

in zijn huidige vorm uitgevoerd, maar ook was het een eerste uitvoering van het nieuw opgerichte Leipziger Gewandhauskoor. Zo hebben wij vanmiddag ook een dubbele primeur, want Voci Vivaci zingt hier voor het eerst in haar huidige grootte, plus gebruikt de net door onze kerk aangeschafte vleugel! En dan dan nog eens “quatre-mains”!

De katholieke dodenmissen verwoordden in hun teksten het geloofsverstaan van de Middeleeuwen: het Concilie van Trente had in 1545 de liturgische volgorde vastgelegd, op grond van de losse reeds eerder ontstane delen van die dodenmis. Inhoudelijk ligt het zwaartepunt van dit type missen op het “dies irae”: de angst voor het vagevuur, de eeuwige verdoemenis en de vrees voor het oordeel op de Jongste Dag met haar gericht. Dit Requiem begint daarom ook niet met de klassieke openingswoorden van bijna alle requia: “Requiem aeternam dona eis, Domine” = *Geef hun eeuwige rust, Heer*. Brahms daarentegen koos voor andere en deels Nieuw Testamentische teksten. In plaats van vrees en angst en het in traditionele requia veel herhaalde “libera me” gebruikte Brahms naast teksten die klagen over de vergankelijkheid van de mens teksten die spreken van troost en vreugde. Steeds verwijzen zijn teksten naar die troost en vreugde. Bijvoorbeeld als Brahms tekstdelen uit de Zaligsprekingen van de Bergrede gebruikt (“*Selig sind, die da Leid tragen, denn sie sollen getröstet werden*”), of ook de woorden van Jesaja 66: 13: “*Ich will euch trösten, wie einen seine Mutter tröstet*”⁶⁶. De angst voor het Jongste Gericht (dies irae) is in dit Requiem helemaal niet aanwezig. Als u de woorden “troost” en “vreugde” in de tekst van dit Requiem zou tellen, dan zal u opvallen dat de woordenparen “troost/troosten” en “vreugde/zich verheugen” talrijk aanwezig zijn en zo duidelijk maken dat dit Requiem echt bedoeld is als een Troostrequiem.

Bijzonder is Brahms opvatting over de dood of het *eeuwige leven*. Volgens de liberale verlichte denkwijze⁷ van Brahms is de dood van de mens deel van het scheppingsplan. De dood is voor hem een existentieel thema, geen heilshistorische constructie. De dood is de consequentie van ons menselijk bestaan. De dood is het einde van het leven en voert ons naar een eeuwige slaap⁸, naar rust en vrede. Het lijkt erop dat Brahms meent dat het eeuwige leven van de mens in de herinneringen van de levenden bestaat - wat een sterk Joodse gedachte is - , want Brahms sluit zijn Requiem immers af met de woorden uit de Openbaring van Johannes “*Zalig zijn de doden, die in der Heer sterven, van nu aan. Ja zegt de Geest dat zij rusten van hun moeiten, want hun werken volgen hen na*”⁹. Geen verwijzing naar het hiernamaals, alleen de overlevenden, de overlevende mens staat centraal in dit werk van Brahms. Geen gebed voor de doden en hun zielenheil, maar een gedenken van de nabestaanden van de doden die met het geleden verlies moeten verder gaan in hun leven. Kortom: niet treuren maar troosten!

Wat Brahms in zijn 1ste deel van het Requiem bijzonder duidelijk lijkt te willen maken is zijn gedachte dat alleen aan hen troost gegeven wordt die door het diepste lijden is heen gegaan en het doorstaan heeft. Als uit het niets klinken de klanken van de strijkers boven de lang aangehouden tonen van de hoorns en het zacht opkomende zingen van het koor uit. Het koor dat als het ware van uit de verte haar klanken en woorden laten horen: “*Selig sind, die da Leiden tragen*”¹⁰. De muziek wekt daar een stemming van heimwee en hoop op: het aardse leed is reëel aanwezig, maar daarop zullen troost en vreugde volgen, dat is de mensheid toch beloofd!

⁶⁶ De vertaling van deze uitspraak lijkt mij in het tekstboekje van Voci Vivaci niet goed. Beter lijkt mij de vertaling: “Ik zal u troosten, zoals een moeder je troost”.

⁷ Zo typeert althans het handboek *Die Religion in Geschichte und Gegenwart* Brahms religieuze houding. Deel 3, Auflage I.

⁸ Rudolf Gerber, *Das “Deutsche Requiem” als Dokument Brahmscher Frömmigkeit*, in: *Das Musikleben II*, 1949. Geciteerd uit Norbert Bolin, (ed.) *Johannes Brahms Ein Deutsches Requiem*, 2003, Stuttgart, blz. 111.

⁹ Openbaringen 14: 13.

¹⁰ “Zalig zijn zij die treuren, want zij zullen getroost worden”. Mattheus 5: 4.

Het 2de deel behoort tot het oudste deel van dit Requiem. In 1855 voegde Brahms een dodendans, die hij aanvankelijk voor een concert voor twee piano's had geschreven, toe aan zijn Requiem. Brahms gebruikte daarvoor de woorden van 1 Petrus 1: "*Want alle vlees is als het gras*"¹¹ en laat die woorden op strakke unisono wijze declameren en doorbreekt die bittere woorden van de dodendans met een verlichting en hoop brengende tekst van de apostel Jacobus¹². En dan laat Brahms een juichend, vreugdevolle lichtstraal horen: "*Aber des Herrn Wort bleibt in Ewigkeit*"¹³. En wat dat voor Brahms inhoudt is te horen in het slot van dit 2de deel van het Requiem. Brahms citeert daar de droom van Jesaja: "En de vrijgekochten des Heren zullen wederkeren en naar Sion komen met gejuich, en eeuwige blijdschap zal op hun hoofd wezen; vrolijkheid en blijdschap zullen zij verkrijgen, maar droefenis en zuchten zullen verdwijnen" (Jesaja 35: 10).

Het 3de deel wendt de blik af van *het algemeen menselijke*: de baritonsolo richt de blik op *het innerlijk van de individuele mens*, op diens nadenken over het persoonlijke einde van zijn mens-zijn. Het koor staat hier ook voor het individu, maar heeft geen troost te bieden aan diens innerlijke denken en zinnen. Brahms druk in dit 3de deel de angst van de mens voor de eigen dood uit. In die zin is het dat Brahms ook aan Clara Schumann schreef dat hij dit Requiem eigenlijk de naam "ein menschliches Requiem" had willen meegeven. "Nu Heer, waarmee zal ik mij troosten?". Het antwoord is dan: "Ik hoop op U". En, waar mag de mens dan op hopen? Het Boek der Wijsheid citerende zegt Brahms dan: "De zielen van de rechtvaardigen zijn in Gods hand, geen marteling kan hen deren". Weg dus de Middeleeuwse vagevuur-gedachte uit de katholieke liturgische teksten van het Requiem!

Het 4de deel lijkt een blik te geven op het Paradijs. "*Hoe lieflijk zijn Uw woningen*". En: "*van verlangen smacht mijn ziel naar de voorhoven van de Heer*".

En dan, in deel 5 van het Requiem, lijkt er vanuit de hemelse gewesten een engel in de vorm van een sopraanstem de overlevenden troost en vreugde toe te zingen. Als verheerlijkt zweeft de melodie weg van alle aardse zwargheid en leed. Opvallend is dan het driemaal herhalen van het woordje "*terugzien*". Die herhaling lijkt als een belofte te fungeren aan de luisteraars, aan de achtergeblevenen die getroost moeten worden in deze mis van de overlevenden. Wellicht een ode aan zijn pas overleden moeder (1868) en daarom misschien ook de grote rol van de moeder in dit 5de deel. De moeder die hier nergens Moeder Maria wordt en toch zweeft een herinnering aan haar door dit 5de deel heen.

In het 6de deel flakkert angst en schrik nog een keer op, "*want wij hebben hier geen blijvende plek*". Pauken en bazuinen herinneren ons aan de "*dies irae*", de dag des oordeels. Maar, de baritonsolo kondigt een ommekeer aan: "*Zie ik vertel u een geheim: wij zullen niet allen ontslapen, maar wij zullen veranderd worden*". De klank van de laatste bazuin is niet het signaal van de aanvang van de eeuwige nacht maar de aankondiging van het opstaan van de doden. De dood is dan verzwolgen. Dood waar is dan uw prikkel nog?¹⁴

¹¹ 1 Petrus 1: 24: "Want alle vlees is als gras, en alle heerlijkheid des mensen is als een bloem van het gras. Het gras is verdord, en zijn bloem is afgevallen."

¹² Jacobus 5: 7 zegt "Zo zijt dan geduldig, broeders, tot de toekomst des Heren. Ziet, de landman verwacht de kostelijke vrucht van het land geduldig af, totdat het de vroege en late regen zal hebben ontvangen".

¹³ 1 Petrus 1: 25: "Maar het Woord des Heren blijft tot in eeuwigheid".

¹⁴ 1 Korintiërs 15: 51-55: Zie, ik vertel u een geheim: wij zullen wel niet allen ontslapen, maar wij zullen allen veranderd worden; In een punt des tijds, in een ogenblik, met de laatste bazuin; want de bazuin zal slaan, en de doden zullen onvergankelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden. Want dit vergankelijke moet onvergankelijkheid aandoen, en dit sterfelijke moet onsterfelijkheid aandoen. En wanneer dit verderfelijke zal onvergankelijkheid aangedaan hebben, en dit sterfelijke zal onsterfelijkheid aangedaan hebben, alsdan zal het

Uiteraard eindigt het 6de deel van dit Requiem dan met een grote lofprijzing aan God en een geloofsbelijdenis. Ving dit Requiem aan met de zaligspreking van de lijdend om de gestorvenen het slotkoor – het 7de deel – eindigt ook met een zaligspreking, maar nu van de doden: “Zalig zijn de doden die in de Heer sterven, van nu aan. Ja, zegt de Geest dat zij rusten van hun moeiten, want hun werken volgen hen na¹⁵”. Het Requiem eindigt waarmee het aanving met de weg ijgende klank van het woordje “zalig” en herhaling van teksten uit het eerste deel van dit Requiem.

Zo stelt Brahms ons in dit Requiem de kringloop van het mens-zijn voor oren en ogen: doodgaan van geliefden meemaken, getroost worden en hopen op overwinning van de dood, maar dan in de zin van een lied van *Jacques Brel* over de Oudjes, die als ze hun geliefde overleven eerder in de hel zijn. (Brel zingt: “Degene die achterblijft bevindt zich in een hel”). Ja, lijkt Brahms te zeggen dat is zo en daarom moeten zij getroost worden, nu in dit leven met de hoop op de verandering die het laatste bazuingeschal hen aankondigt. Kortom: waarlijk een menselijk requiem!

Martin Valenkamp
Nieuw-Vennep

Les Vieux

De oudjes sterven niet
Ze gaan slapen op een dag
En slapen veel te lang
Ze houden elkaars hand vast
Ze zijn bang dat ze elkaar kwijt raken
En ze raken elkaar toch kwijt
En de ander blijft achter
In goede en slechte tijden
Zacht of hard
Dat is niet belangrijk
Degene die achterblijft
Bevindt zich in een hel

Jacques Brel

woord geschieden, dat geschreven is: De dood is verslonden tot overwinning. Dood, waar is uw prikkel? Hel, waar is uw overwinning?

¹⁵ Openbaringen 14: 13.